

Szumaska, Ina

Edukacja prawna oraz wychowanie prawne w Rosji i na Białorusi

Rozprawy z Dziejów Oświaty 48, 101-128

2011

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Edukacja prawna oraz wychowanie prawne w Rosji i na Białorusi

Kwestia edukacji prawnej w Polsce nie jest problemem społecznie żywo dyskutowanym¹. Omawiana jest głównie w związku z problematyką edukacji obywatelskiej, która również nie stanowi przedmiotu szczególnego zainteresowania naukowców. Problematykę edukacji obywatelskiej w polskiej nauce podejmują głównie badacze pedagogiki porównawczej oraz historii oświaty².

Kiedy mówimy o edukacji prawnej, to przede wszystkim mamy na myśli kształcenie u obywateli, bez względu na wiek, umiejętności posługiwania się prawem, przekazywania wiedzy o wartościach prawnych oraz o porządku prawnym. Edukacja prawna w szerokim rozumieniu – jako kształtowanie świadomości prawnej – jest niezwykle istotna i ważna. Stanowi ona zasadniczy, celowy element socjalizacji jednostki, jest jej celem, a zarazem rezultatem. W ten sposób jest związana nie tylko z prawem,

¹ W artykule termin edukacja prawna (ang. – *law-related education, street law*) stosowany jest synonimicznie do terminu kształcenie prawne, tj. kształcenie niespecjalistycznych kompetencji związanych z prawem. Edukację prawną rozpatrujemy jako część edukacji obywatelskiej (ang. – *civil/citizenship education*) adresowanej do możliwie najszerszego grona odbiorców, przede wszystkim do młodzieży szkolnej. W związku z powyższym używamy także terminu edukacja obywatelsko-prawna. W odróżnieniu od edukacji prawniczej nie ma ona na celu kształcenia specjalistycznych kompetencji adresata, lecz skierowana jest na poszerzenie wiedzy o prawie obowiązującym, ogólnych zasadach porządku prawnego oraz wartościach prawnych. Ma ona za zadanie nauczenie praktycznych umiejętności posługiwania się prawem w życiu codziennym.

² Bibliografia prac poświęconych idei edukacji obywatelskiej w Polsce od końca XIX do 1939 r. sporządzona została przez Krzysztofa Jakubiaka: *Idea wychowania obywatelskiego w polskiej myśli pedagogicznej przelomu XIX–XX wieku oraz II Rzeczypospolitej*, „Chowanna” 1998, t. 2, s. 62–71. O historycznym rozwoju edukacji obywatelskiej i państwowej w Polsce piszą m.in. Adam Winiarz, Stefania Walasek. Próby systematyzacji wiedzy na ten temat dokonano w pracy zbiorowej *Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej w społeczeństwach wielokulturowych*, red. A. Szerłaż, Kraków 2007.

lecz także z socjologią, w szczególności z socjologią edukacji, oraz naukami politycznymi.

Wiadomo, że szkoła wraz z rodziną stanowią podstawowe środowisko wpływające na socjalizację jednostki, są jednym z podstawowych narzędzi jej uspołecznienia. Dzięki temu, że przez całe życie uczymy się, świadomie lub nie, krytycznie lub biernie odbieramy różne wiadomości dostarczane przez nadawcę (może to być elita rządząca lub poszczególni jej przedstawiciele, media, rodzina etc.), przyswajamy sobie obiegowe wartości, a także formujemy własny system wartości i reguły prawa intuicyjnego³. Ciągłe też uzupełniamy naszą wiedzę i wyobrażenia o zjawiskach prawnych i związanych z prawem oraz dokonujemy ocen norm prawnych, a wraz z nimi kształtują się nasze oczekiwania w stosunku do prawa i kierunku jego zmian, a w końcu nasza indywidualna kultura prawna.

Zasadniczym celem edukacji obywatelskiej w krajach unijnych jest wychowanie społecznie i politycznie aktywnej jednostki⁴. Jednak ujęcie oraz realizacja obywatelskiego kształcenia w Polsce mają swoje cechy szczególne. Badania nad problematyką edukacji obywatelskiej w Polsce i Niemczech, przeprowadzone przez Instytut Spraw Publicznych, wykazują, że cechą charakterystyczną niemieckiego podejścia do kształcenia jest skupienie się na „wadze umiejętności politycznych, artykułowania własnych i grupowych interesów, prowadzenia dyskursu politycznego oraz partycypacji politycznej”⁵. W Polsce zaś duże obawy wywołuje możliwość indoktrynacji w związku z tego typu edukacją. Inną cechą charakterystyczną edukacji obywatelskiej w Niemczech jest skierowanie programów edukacyjnych do całego społeczeństwa, w Polsce zaś docelowym odbiorcą jest młodzież szkolna. Podstawą zasadniczych różnic pomiędzy koncepcją oraz realizacją programów edukacyjnych w obszarze wychowania obywatelskie-

³ Pojęcie prawa intuicyjnego do obiegu naukowego wprowadził Leon Petrażycki. Określa ono niezależne od zewnętrznego autorytetu przeżycia prawne (L. Petrażycki, *Teoria prawa i państwa*, t. I, Warszawa 1959, s. 109, 243, t. II, s. 238 i nn.), stanowi zespół norm „wewnętrznych”, indywidualnych. Normy te mogą odbiegać od norm prawa pozytywnego (obowiązującego dla wszystkich, np. ustawodawstwa). Są one podstawą dla zachowań w rozmaitych sytuacjach związanych z realizacją własnych praw i roszczeń, prawomocność których opiera się na osobistym przekonaniu, że te prawa nam się należą, a osoby inne mają wobec nas pewne obowiązki. Rozbieżności pomiędzy prawem intuicyjnym a pozytywnym mogą świadczyć o obecności dysfunkcjonalności kultury prawnej. Zob. A. Kojder, *Godność i siła prawa*, Warszawa 2001, s. 321.

⁴ Więcej na temat edukacji obywatelskiej, m.in. w Wielkiej Brytanii, Francji, Izraelu, Stanach Zjednoczonych, zob. *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, red. Z. Melosik, K. Przyszczypkowski, Poznań-Toruń 1998.

⁵ K. E. Siellawa-Kolbowska, A. Łada, J. Ćwiek-Karpowicz, *Edukacja obywatelska w Niemczech i Polsce. Raport z badań*, Warszawa 2008, s. 124.

go w omawianych krajach są także rozwiązania finansowe, organizacyjne, kwestia włączenia w proces edukacyjny organizacji pozarządowych.

Edukacja prawna w Polsce, jak również w większości krajów Unii Europejskiej, jest częścią składową edukacji obywatelskiej i mieści się głównie w ramach szkolnej dyscypliny „wiedza o społeczeństwie”.

W ciągu ostatniego roku poruszanie tematu poszerzenia wiedzy o prawie, edukacji prawnej w polskich szkołach związane jest z projektem Ministerstwa Sprawiedliwości: *Ułatwianie dostępu do wymiaru sprawiedliwości*, którego pierwszy etap – program pilotażowy *Świadomy swoich praw obywatel* – został zrealizowany wspólnie z Okręgową Izbą Radców Prawnych w Łodzi, w roku szkolnym 2010/2011, w drugich klasach łódzkich szkół ponadgimnazjalnych. Drugi etap skierowany został do studentów kierunków nieprawniczych uczelni wyższych. Jesienią 2011 r., po uzyskaniu pozytywnych wyników dwóch poprzednich, przystąpiono do trzeciego etapu projektu – przeprowadzenia zajęć z „praktycznej nauki prawa” w wybranych polskich szkołach. W tym też roku do programu dołączyły kolejne instytucje państwowe – Ministerstwo Edukacji Narodowej, oraz organizacje pozarządowe – Rzecznik Praw Dziecka, Stowarzyszenie Sędziów „Themis”, Wydawnictwo Pedagogiczne „Operon”⁶. Jak twierdzą autorzy projektu, stanowi on ewenement na skalę europejską⁷. Pozwolle sobie jednak nie zgodzić się z tą opinią. Otóż już od trzynastu lat podobny program, tzw. „model petersburski”, jest realizowany w Rosji, co prawda nie na skalę krajową, lecz w przeważającej części szkół petersburskich. Program ten realizowany jest w ramach Koncepcji Edukacji Obywatelsko-Prawnej, opracowanej w latach 1995–1998 przez zespół Natalii Eliasberg⁸.

Niestety, w Polsce, wśród pokaźnej listy prac z zakresu pedagogiki porównawczej brakuje poświęconych badaniom nad problematyką edukacji i wychowania obywatelskiego, a opracowań dotyczących *stricte* edukacji prawnej w ogóle nie udało się odnaleźć⁹. Jeśli w odniesieniu do krajów

⁶ Więcej na temat projektu można przeczytać na stronie Ministerstwa Sprawiedliwości. Nieliczne informacje na ten temat pojawiają się także w polskich mediach.

⁷ Z komunikatu Ministerstwa Sprawiedliwości (<http://ms.gov.pl/pl/informacje/news,3501,edukacja-prawna--spotkanie-ministra.html>).

⁸ Zob. Н. И. Элиасберг, *Петербургская модель гражданско-правового образования и воспитание гражданина в России*, [w] *Гражданское образование – педагогический, социальный и культурный феномен*, Санкт Петербург 2006, s. 84–107.

⁹ Stosunkowo dobrze zagospodarowany jest historyczny zakres wychowania obywatelskiego na terenach Polski i innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej XIX–XX w. Solidnym opracowaniem z zakresu pedagogiki porównawczej, gdzie poruszana jest problematyka edukacji obywatelskiej, jest praca zbiorowa pod redakcją Zbyszka Melosika oraz Kazimierza Przyszczykowskiego pt. *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, Poznań–Toruń 1998.

Unii Europejskiej, Stanów Zjednoczonych, Japonii czy Chin dysponujemy badaniami komparatystycznymi, to kraje byłego Związku Radzieckiego, w tym Rosja, nie stanowią przedmiotu zainteresowania polskich badaczy i praktyków z dziedziny oświaty. Brak zainteresowania doświadczeniami na polu edukacji, w tym edukacji obywatelskiej, u wschodnich sąsiadów spowodowany jest, jak można domniemywać, uwikłaniami w przeszłości komunistycznej i wieloletnią indoktrynacją. Dochodzą do tego rosyjskie tendencje autorytarne, których zaostrenie obserwujemy w ciągu ostatniego dziesięciolecia. W stosunku do tych państw można byłoby powiedzieć: „kraje bez doświadczenia demokratycznego nie mogą uczyć demokracji”¹⁰. Natomiast badania dowodzą, że w Rosji idea edukacji obywatelsko-prawnej, reprezentowana przez zwolenników różnych rozwiązań – od demokratyczno-liberalnych po autorytarne, jest bardzo popularna. Idea wychowania prawnego w Rosji przeżyła kilka etapów rozwojowych. Pierwszy z nich – radziecki – związany był z powstaniem pedagogiki prawnej, której naukowe opracowania do tej pory służą jako inspiracja dla niektórych badaczy i działaczy oświatowych w krajach Wspólnoty Niepodległych Państw. Wraz z rozpadem Związku Radzieckiego legła w gruzach także koncepcja wychowania prawnego w wersji radzieckiej. Początek lat dziewięćdziesiątych stał się czasem odrodzenia idei wychowania obywatelsko-prawnego w związku z demokratyzacją kraju. U progu zaś XXI stulecia Rosja stanęła w obliczu konieczności zbudowania integrującej społeczeństwo idei – odżyły wówczas pomysły na edukację obywatelsko-prawną, przewidującą mocny wpływ państwa na procesy kształtowania światopoglądu obywateli.

Niniejszy artykuł jest próbą nakreślenia problemu edukacji prawnej w Rosji i na Białorusi. Skupiłam się na interpretacji edukacji prawnej oraz związanego z nią pojęcia wychowania prawnego w teorii i w praktyce. Spróbuję przedstawić, w jaki sposób edukacja obywatelsko-prawna uzależniona jest od stosunków politycznych.

Edukacja obywatelska stanowi dobry przykład dla badań zależności pomiędzy polityką edukacyjną a politycznym kierunkiem elit rządzących. Przykład Rosji pod tym względem wydaje się być na tyle ciekawy, że jest to kraj, który po rozpadzie Związku Radzieckiego, w warunkach zmian ustrojowych, gospodarczego kryzysu i naruszenia więzi społecznych, próbuje m.in. poprzez wychowanie szkolne stworzyć integrującą społe-

¹⁰ *Democracy Must be Experienced to be Learned* – tak brzmi tytuł jednego z rozdziałów książki amerykańskiego pedagoga Daniela Greenberga, *Education in America. A View from Sudbury Valley*, Sudbury Valley Press School 1992.

czeństwo ideę bazującą na odbudowaniu autorytetu państwa i poczucia przynależności do niego. Białoruskie doświadczenie, kolejny przypadek kraju postradzieckiego, różni się tym, że elity rządzące wybrały tam zasadniczo inny sposób sprawowania władzy, a w związku z tym edukacja obywatelska nosi zupełnie inny niż w krajach demokratycznych czy w Rosji charakter. Tutaj edukacja, zwłaszcza obywatelsko-prawna, stała się jednym z zasadniczych środków indoktrynacji.

Pojęcie edukacji prawnej oraz wychowania prawnego. Wyjaśnienia lingwistyczne

Do zdefiniowania pojęcia wychowania prawnego – zasadniczego dla zrozumienia idei edukacji prawnej i obywatelskiej w Rosji – konieczne są wyjaśnienia o charakterze lingwistycznym, tym bardziej, że w przedstawianiu tej problematyki będę posługiwać się w dużej mierze rosyjskojęzycznymi materiałami źródłowymi. W Rosji, jak również i na Białorusi, w doktrynie prawnej i w szeroko rozumianej praktyce społecznej pojęcie wychowania prawnego (*правовое воспитание*) funkcjonuje jako jedno z zasadniczych określeń w kształceniu obywatelskim. Czasami terminu wychowanie prawne używa się synonimicznie do wychowania obywatelskiego, często też można spotkać termin wychowanie obywatelsko-prawne (*гражданско-правовое воспитание*). Przyczyn tak ścisłego połączenia wychowania prawnego z obywatelskim szukać można w ukształtowanym w kulturze rosyjskiej szczególnym stosunku do państwa, które stanowiło i stanowi źródło prawa – *zakonu*, a zarazem inspiracji obywatelskich i poczucia przynależności do wspólnoty.

Natomiast tak popularny w krajach Europy Zachodniej i w Stanach Zjednoczonych termin „edukacja/kształcenie obywatelskie” w rosyjskim dyskursie występuje stosunkowo rzadko i pojawia się głównie w retoryce środowisk liberalnych pragnących budowy demokratycznego społeczeństwa oraz w związku z akcjami organizacji pozarządowych na rzecz demokratyzacji kraju. Na Białorusi ten termin w ogóle nie funkcjonuje w języku urzędowych dokumentów oświatowych, jest także rzadko spotykany w mediach. Jeśli pojawia się, to na ogół w znaczeniu synonimicznym do pojęcia edukacji nieformalnej. „Edukację obywatelską” zastąpiono tutaj całkowicie przez termin „wychowanie prawne” lub „oświata prawna”, których znaczenie ogranicza się do przekazu informacji o podstawowych przepisach prawnych i wpojenia posłuszeństwa wobec obowiązującego ustawodawstwa.

W literaturze polskiej termin „wychowanie prawne” nie jest rozpo-
wszechniony. Termin „edukacja prawna” występuje w znaczeniu ogółu
czynności i procesów mających na celu przekazywanie wiedzy o prawie.
Oto jak określa się zadania edukacji prawnej w statucie Polskiego Stowa-
rzyszenia Edukacji Prawnej: edukacja prawna ma na celu „szerzenie
pośród obywateli wiedzy prawniczej przydatnej w życiu codziennym”
(§ 6 Statutu).

Wielki słownik rosyjsko-polski PWN (2001) podaje tłumaczenie termi-
nu „*воспитание*” jako „wychowanie”. W języku polskim pojęcie wycho-
wania związane jest z aktywnym, ukierunkowanym wpływem na osobo-
wość podmiotu wychowania, jego postaw i zachowań i raczej nie łączy
się z prostym przekazywaniem wiedzy prawnej¹¹. Warto jednak przyto-
czyć opinię Bogusława Śliwerskiego o niejednoznacznym ujmowaniu te-
go pojęcia. Twierdzi on, że nie wyeliminowano „po dzień dzisiejszy wie-
loznaczności tego pojęcia, które przyjmuje odmienną konotację w zależ-
ności od założonej przez autora aksjologii, ideologii czy też filozoficznej
i psychologicznej koncepcji człowieka”¹². Krytycy pojęcia wychowania
wręcz mówią o ryzyku instrumentalizacji i uprzedmiotowienia podmiotu
wychowania, co związane jest z wywieraniem znacznie szerszego wpły-
wu na osobę w trakcie wychowania w porównaniu do zwykłego przeka-
zu wiedzy. Posługiwanie się terminem „wychowanie” najczęściej wystę-
puje w pedagogice, a więc tam, gdzie podmiotem wychowania są dzieci
i młodzież, których osobowość dopiero się kształtuje, co wymaga udziału
rodziny, najbliższego otoczenia, szkoły i innych instytucji państwowych
oraz społecznych.

W niniejszym artykule spróbuję pokazać, w jaki sposób edukacja i wy-
chowanie prawne zmieniają swoje znaczenie i przeznaczenie w zależno-
ści od celów zakładanych przez wszystkie czynniki mające wpływ na
kształtowanie człowieka.

Abstrahując od interpretacji pojęcia wychowania w Związku Radziec-
kim, trzeba zaznaczyć, że we współczesnej definicji z okresu Rosji post-
komunistycznej tzw. system (koncepcję) wychowania prawnego określa
się jako uzależniony od „charakteru oraz polityki państwa”¹³. Encyklope-
dyczny słownik ekonomii i prawa z 2005 r. określa wychowanie prawne
następująco: „Wychowanie prawne sprawia, że u osoby rozwija się szacu-

¹¹ W omówieniu kwestii lingwistycznych korzystałam z: *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1999; *Encyklopedia PWN w trzech tomach*, Warszawa 1999; *Российская педагогическая энциклопедия в двух томах*, Москва 1993–1999.

¹² B. Śliwerski, *Wychowanie*, [w:] *Encyklopedia PWN w trzech tomach*, s. 836.

¹³ *Российская педагогическая энциклопедия в двух томах*, t. 2, Moskwa 1999, s. 178.

nek do prawa, przyzwyczajenie postępowania zgodnego z prawem bez jakichkolwiek odchyień, szacunek do państwa jako instytucji stabilizującej społeczeństwo, dążenie do współpracy z instytucjami państwowymi oraz społecznymi w celu utrzymania praworządności i właściwego porządku prawnego¹⁴. W określeniu tym nie ma miejsca na wzajemny szacunek w relacjach państwo-obywatel, lecz podkreśla się bierne podporządkowanie systemowi.

Zjawisko wychowania prawnego można ocenić jako specyficzne dla kultury rosyjskiej, co, zakładam, jest związane przede wszystkim ze szczególnymi cechami reżimu politycznego w Rosji w perspektywie historycznej, z funkcjami państwa oraz rolą jednostki w stosunkach z państwem.

Warto dodać, że wychowanie prawne w doktrynie rosyjskiej, i zarazem białoruskiej, rozpatrywane jest jako kształcenie świadomości prawnej każdej osoby, bez względu na jej wiek oraz inne cechy.

Edukacja prawna w Rosji do połowy XX wieku

W Rosji problem nauczania prawa pojawił się w epoce absolutyzmu oświeconego wraz z pierwszymi próbami założenia systemu szkół państwowych. Edukacja prawna rozpatrywana była jako część wychowania moralnego. W XIX w. kwestia edukacji prawnej stanowiła przedmiot zainteresowania rosyjskich demokratów oraz przedstawicieli tzw. „*oficjalnoj narodnosti*”. W nauczaniu prawa tradycyjnie dominowało oficjalne podejście „szkoły państwowej” (Boris Cziczerin, Konstantin Kawielin i in.), jednocześnie znaczny wpływ mieli także przedstawiciele tzw. „szkoły praw naturalnych” (Sergiusz Hessen, Bogdan Kistiakowski, Paweł Nowgorodcew, Leon Petrażycki i in.).

Edukacja prawna w Rosji zdecydowanie różniła się od nauczania prawa w Europie czy Stanach Zjednoczonych, gdzie podstawowym jej zadaniem było wyrobienie w jednostce poczucia przynależności do społeczeństwa obywatelskiego oraz poczucia własnych, naturalnych, niezaprzeczonych praw. W Rosji zaś podstawą było podporządkowanie się prawu stanowionemu, które było utożsamiane z wolą sprawujących władzę.

Wiek XIX stał się czasem rozpowszechniania się w Rosji idei liberalnych, co m.in. przyczyniło się do tego, że na początku XX w. stanowisko europejskich i rosyjskich teoretyków wobec celów edukacji prawnej było

¹⁴ *Энциклопедический словарь экономики и права*, Москва 2005, http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_economic_law/11738/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%95.

zbliżone. W 1906 r. w Imperium ukazało się rosyjskie tłumaczenie 26. wydania podręcznika brytyjskiego prawnika i polityka Hugh Oakeleya Arnold-Forsterto *Права и обязанности юного гражданина* (*The laws of everyday life: for use of school*, London 1898) a rok później *Гражданин и отечество* (*The citizen reader*, London 1904).

W wielu gimnazjach oraz szkołach średnich, pod różną nazwą: *законоведение, обществоведение, введение в теорию государства и права*, nauczano socjologii Jewgienija (pseud. Giennrich) Engla. W 1919 r. ukazał się pierwszy radziecki podręcznik socjologii tego autora pt. *Социология. Краткий курс средней школы* (1919), gdzie autor skoncentrował się na problemach znaczenia wychowania prawnego w kształceniu jednostki, roli i znaczeniu moralności i prawa w formowaniu właściwych postaw obywatelskich¹⁵. Do grona rosyjskich pedagogów pierwszej ćwierci XX w. promujących idee edukacji obywatelskiej należeli Piotr Fiodorowicz Kopteriov (1849–1922), Nikołaj Nikołajewicz Jordanskij (1863–1941), psycholog i pedagog Konstatin Nikołajewicz Karniłow (1879–1957).

Po latach trzydziestych XX w. edukacja prawna na obszarach włączonych do Związku Radzieckiego zdecydowanie wróciła na pozycje ograniczające jej zadania do wpajania posłuchu i szacunku do obowiązującego prawa. Edukacja prawna i zapoznanie z obowiązującym prawem sprowadzało się głównie do studiowania Konstytucji ZSRR¹⁶.

Koncepcja wychowania prawnego w Rosji radzieckiej (druga połowa XX w.)

Opracowanie naukowych koncepcji wychowania prawnego w Rosji radzieckiej związane było z rozwojem tzw. pedagogiki prawnej (*правовая педагогика, юридическая педагогика, педагогика права*) i wynikało

¹⁵ Podręcznik ten nieprzychylnie ocenił Pitirim Sorokin w swoim artykule *Состояние русской социологии за 1918–1922*, „Новая русская книга” z października 1922 r., określając go jako „пустая брошюра”. Cyt. za Ю. Дойков, *Питирим Сорокин. Человек вне сезона. Биография*, t. 2: 1922–1968, Архангельск 2009, s. 10.

¹⁶ Stalinowską Konstytucję z 1937 r., która obowiązywała w krajach związkowych w ciągu 40 lat, Ulrich Schmid trafnie nazwał „czarodziejską księgą dla bajecznego życia”, podkreślając jej fałszywy charakter, niemający nic wspólnego z rzeczywistością. Zob. У. Шмид, *Конституция как прием*, „Новое литературное обозрение” 2009, no 100, s. 100–113. Istnieje spora ilość prac traktujących o braku adekwatności pomiędzy ustawą zasadniczą a stosowanymi praktykami w społeczeństwie radzieckim. O fikcjach w radzieckich konstytucjach zob. np. S. Bożyk, *Конституционализм радиэцки – дроги розвоју*, „Зчыты Науковэ Філіі UW в Бялімстоку” 1981, nr 33.

z rosnącego zainteresowania państwa systemem kształcenia prawniczego w latach sześćdziesiątych XX w.

Jednak pierwsze kroki na polu edukacji prawnej były dokonane już wcześniej. W porewolucyjnej Rosji szkolna historia, która stanowiła część tzw. *обществоведческого образования*, zastąpiona została „nauką o społeczeństwie” (*обществоведение*)¹⁷. Przedmiot ten składał się z tzw. ekonomii politycznej, historii socjalizmu i ruchu rewolucyjnego, historii obywatelskiej i Konstytucji Rosyjskiej Federacyjnej Republiki Radzieckiej. W związku z tym, że w 1937 r. ogłoszono nową Konstytucję ZSRR, wprowadzono w latach 1937–1938 w siódmej klasie szkoły średniej odrębny przedmiot „Konstytucja ZSRR”. W 1958 r., w celu „polepszenia komunistycznego wychowania młodzieży uczącej się i jej aktywności w życiu społeczno-politycznym kraju”¹⁸ przedmiot ten przeniesiono do klasy dziesiątej.

W uchwale KC KPZR *O zadaniach propagandy partyjnej w obecnych warunkach* ze stycznia 1960 r. uznano konieczność wprowadzenia do starszych klas szkół średnich oraz w uczelniach wyższych przedmiotu „podstawy wiedzy politycznej”, który koncentrował się na omówieniu po-

¹⁷ W słowniku rosyjsko-polskim słowo *обществоведение* nie do końca trafnie przetłumaczono na język polski jako „nauka o społeczeństwie” i/lub „socjologia”. Żaden z przedstawionych odpowiedników polskich, według mnie, nie odpowiada znaczeniu podanego terminu, ponieważ trudno nazwać *обществоведение* nauką, tym bardziej nauką socjologiczną. W ZSRR tak określano ideologizowaną pseudonaukę w służbie partii komunistycznej. Po raz pierwszy „*обществоведение*” (dalej – „nauka o społeczeństwie”) jako przedmiot szkolny pojawiło się w 1920 r. w projekcie podstaw programowych. Jednak na dobre swoją „szkolną karierę” rozpoczęło w latach sześćdziesiątych XX w., a skończyło wraz z upadkiem komunizmu w 1991 r. Była to *de facto* nieco zmodyfikowana dla szerszego grona odbiorców, społeczno-polityczna interpretacja *Krótkiego kursu WKP(b). Z* drugiej zaś strony dyscyplina ta była ideologiczną odpowiedzią na „burżuazyjną naukę” – socjologię. W szkole „nauka o społeczeństwie” służyła jako instrument w budowie światopoglądu uczniów i wyjaśnieniu im rzeczywistości w ramach filozofii marksistowsko-leninowskiej. Ciekawa wydaje się geneza samej nazwy przedmiotu i jej rozwój w ostatnim dziesięcioleciu na Białorusi. Można zaryzykować twierdzenie, że posługiwanie się tym pojęciem jako naukowym oraz przywrócenie przedmiotu o tej nazwie w programach szkolnych oraz w uczelniach wyższych jest kolejnym przejawem symbolicznego nawiązywania do epoki radzieckiej, jak również odwoływaniem się do osiągnięć radzieckiej czarnej inżynierii społecznej. W odróżnieniu od Rosji, gdzie przedmiot ten na krótko powrócił do systemu edukacji publicznej, żeby potem zostać zastąpionym przez „wiedzę o społeczeństwie” (*обществознание*), Białoruś bezkrytycznie przejęła radziecką wersję nazwy i wprowadziła go do programów nauczania w starszych klasach szkół ogólnokształcących oraz w uczelniach wyższych jako przedmiot z ogólnie obowiązującego cyklu dyscyplin humanistycznych.

¹⁸ *Постановление ЦК КПСС о курсе Конституции СССР в средних общеобразовательных школах от 5.03.1958 г., [w] Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973, Москва 1954, s. 192.*

szczególnych elementów marksizmu-leninizmu oraz wybranych przepisów Konstytucji ZSRR. Nowy przedmiot, lecz pod inną niż przewidziano we wspomnianym dokumencie nazwą – „nauka o społeczeństwie” – pojawił się w szkolnych programach w 1963 r.

Ponowne zainteresowanie edukacją prawną w związku z ogłoszeniem tzw. powszechnego nauczania prawnego (*правовой всеобучи*), pojawiło się w Związku Radzieckim w latach siedemdziesiątych. W tym okresie i w latach osiemdziesiątych powstał cały szereg prac naukowo-dydaktycznych dotyczących problematyki wychowania prawnego¹⁹, co świadczyło o aktualności i szerokim zainteresowaniu radzieckiej nauki prawnej oraz pedagogicznej tą problematyką. W. W. Gołowiczenko nawet opracował oryginalną wówczas metodykę obliczania efektywności wychowania prawnego (na podstawie logiczno-matematycznego modelowania)²⁰.

W latach 1975–1976 w celu polepszenia edukacji prawnej do programu nauczania klas ósmych został wprowadzony przedmiot „podstawy radzieckiego państwa i prawa”, który był obecny w szkolnych programach aż do końca lat dziewięćdziesiątych.

Jednym z najważniejszych problemów, z jakimi borykała się wtedy szkoła radziecka, był brak odpowiednich specjalistów – pedagogów ze specjalizacją (pogłębianą wiedzą) prawniczą. Rolę nauczycieli przedmiotu, na którym poznawano m.in. podstawy prawa, pełnili nauczyciele historii, którzy, *nota bene*, obecnie na Białorusi uczą przedmiotu „nauka o społeczeństwie” lub, w nielicznych przypadkach, prawnicy bez wykształcenia pedagogicznego. Dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych, w odpowiedzi na apel KPZR „o budowie socjalistycznego praworządnego państwa”, na niektórych wydziałach historycznych pojawił się kierunek „Historia i nauka o społeczeństwie z dodatkową specjalizacją prawo radzieckie”. Wraz z pojawieniem się placówek kształcących specjalistów w dziedzinie tzw. pedagogiki prawnej zwiększyła się też baza literatury metodologicznej, naukowej i pomocniczej w tej dziedzinie²¹. Obecnie

¹⁹ Por. wykaz opracowań (artykułów naukowych), które ukazały się w wiodącym rosyjskim czasopiśmie prawnym „Правоведение” w okresie 1957–1998: А. Ильин, В. Фаррахова, *Освещение проблем правового образования и воспитания в журнале „Правоведение”: указатель основных публикаций, 1957–1998*, „Правоведение” 1999, no 3, s. 232–250.

²⁰ В. В. Головиченко, *Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения*, Киев 1985. Cyt. za E. А. Певцова, *Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию*, „Журнал российского права” 2004, no 3, s. 77.

²¹ O historycznym rozwoju edukacji prawnej oraz wychowania prawnego w Rosji zob. Н. Элиасберг, *Правовое образование в отечественной школе 30–90-х годов XX века*,

niektóre wydziały prawa na wyższych uczelniach w Rosji prowadzą kierunek „Nauczyciel prawa”.

O randze, jaką nadawano nauczaniu przedmiotu „nauka o społeczeństwie” w ZSRR, świadczy tryb wyboru kandydatów i dopuszczania nauczycieli do wykładania. Koniecznym warunkiem było zatwierdzenie kandydatury nauczyciela w rejonowym Komitecie partyjnym, *de facto* decyzyjnym organie władz lokalnych.

Pojęcie wychowania prawnego we współczesnej nauce rosyjskiej

Ewolucja pojęcia wychowania prawnego w rosyjskiej, a zarazem białoruskiej nauce prawnej może stanowić pewien wskaźnik zmian ustrojowych i społecznych w tych krajach. W Związku Radzieckim wychowanie prawne było jednym ze środków inżynierii społecznej i częścią aparatu propagandowego²². Po upadku ZSRR koncepcja wychowania prawnego została odrzucona. Jednak destabilizacja społeczno-polityczna i gospodarcza lat dziewięćdziesiątych XX w. przyczyniła się do powrotu tej koncepcji, aczkolwiek już w wersji pozbawionej radzieckiej otoczki ideologicznej.

Demokratyczny pluralizm w Rosji zaowocował pojawieniem się dużej liczby prac, w których został zaprezentowany szeroki wachlarz poglądów na wychowanie prawne. Nie będę szczegółowo skupiać się na omówieniu stanowisk poszczególnych autorów, gdyż mogłoby to stanowić przedmiot oddzielnego opracowania. Uogólniając, można powiedzieć, że w środowisku badaczy zajmujących się problematyką kultury prawnej i pedagogiki prawnej obecne są dwa zasadnicze nurty. Przedstawiciele pierwszego z nich utożsamiają wychowanie prawne z socjalizacją prawną, natomiast druga grupa badaczy charakteryzuje je jako systematyczne, ce-

СПБ 2000; Е. А. Певцова, *Реализация доктрины правового образования учащихся общеобразовательных учреждений в современной России*, maszynopis pracy doktorskiej, Москва 2004.

²² Jedno z opracowań okresu radzieckiego, które się ukazało w wiodącym radzieckim czasopiśmie prawnym „Правоведение”, zatytułowane zostało w sposób bardzo wymowny „Wychowanie prawne pracujących – część składowa pracy ideologicznej” (Д. А. Керимов, А. В. Мицкевич, *Правовое воспитание трудящихся – составная часть идеологической работы*, „Правоведение” 1974, no 4). Z kolei tzw. propagandzie prawnej, która stanowiła część składową wychowania prawnego, poświęcone zostały liczne opracowania przeznaczone m.in. dla aktywu ideologicznego. Por. *Правовая пропаганда. В помощь идеологическому работнику*, ред. А. В. Мицкевич, Москва 1981, s. 208.

lowe, ukierunkowane oddziaływanie instytucji państwowych i społecznych na kształtowanie się kultury i świadomości prawnej społeczeństwa²³. Poniżej przedstawiam krótko poglądy kilku autorów rosyjskich, prezentujących swoją wizję wychowania prawnego i jego roli w kształtowaniu świadomości prawnej.

W pracy zbiorowej pod redakcją czołowego rosyjskiego teoretyka prawa Siergieja Aleksiejewa²⁴ autorzy definiują wychowanie prawne jako „ukierunkowane działanie mające na celu przekaz (translację) przez jedno pokolenie drugiemu kultury prawnej, doświadczeń prawnych, prawnych ideałów i mechanizmów rozwiązywania konfliktów w społeczeństwie. Wychowanie prawne ma na celu rozwój świadomości prawnej człowieka oraz kultury prawnej społeczeństwa w całości”²⁵. W rozumieniu autorów, wychowanie prawne powiązane jest z celową, subiektywną, tzn. pochodzącą od innego, zewnętrznego podmiotu, działalnością skierowaną głównie na kształtowanie emocjonalnej, światopoglądowej i aksjologicznej strony świadomości ludzkiej. Nie kwestionując możliwości istnienia instytucji wychowania prawnego, podważa się jej znaczenie i efektywność w formowaniu postaw ludzi wobec prawa. Autorzy twierdzą, że wartości prawne kształtują się spontanicznie, pod wpływem całego szeregu obiektywnych czynników, takich jak historycznie ukształtowane tradycje prawne społeczeństwa, życie polityczne i gospodarcze, kontakt z prawem w życiu codziennym etc. Ich zdaniem, próba subiektywnego, zewnętrznego oddziaływania (jakim jest wychowanie prawne), mającego na celu zmiany w systemie wartości, ma słabe oddziaływanie. A więc szukanie w wychowaniu prawnym *panaceum* na nihilizm prawny panujący w społeczeństwie rosyjskim czy rozpatrywanie go jako najważniejszego środka podniesienia kultury prawnej, nie ma podstaw. Autorzy przekonują, że dużo skuteczniejsza pod tym względem będzie edukacja prawna, polegająca na informowaniu społeczeństwa o obowiązującym prawie oraz rozpowszechnianiu pozytywnych doświadczeń innych krajów, którym udało się zbudować oraz utrzymać ideały i wartości państwa praworządnego, o rozwiniętej kultu-

²³ Zob. np. М. Зырянов, *Социально-философский анализ правового воспитания (некоторые аспекты)*, „Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского” 2009, no 2, s. 54–60, 104–108; В. Шафиров, *Естественно-позитивное право (проблемы теории и практики)*, autoreferat pracy kandydackiej, Нижний Новгород 2005, s. 59.

²⁴ Siergiej Siergiejewicz Aleksiejew (ur. 1924 r.) – rosyjski prawnik, od 1987 r. członek Rosyjskiej Akademii Nauk. Jeden z autorów rosyjskiej Konstytucji 1993 r. W krąg jego zainteresowań badawczych wchodziły problemy teorii prawa oraz prawa prywatnego.

²⁵ *Теория государства и права*, ред. С. С. Алексеев, Москва 1998, s. 286.

rze prawnej²⁶. Podobną wizję wychowania prawnego przedstawia też inny badacz, Anatolij Wiengierow²⁷.

Z kolei inny zasłużony przedstawiciel rosyjskiej nauki prawnej, Władik Niersiesianc²⁸, rozpatruje kwestie wychowania prawnego w ścisłym związku z nihilizmem prawnym, którego tradycje we współczesnej Rosji są według niego „pielęgnowane oraz umacniane w warunkach przejściowych [...] poprzez nieudane reformy socjalno-gospodarcze, niezrealizowaną w pełni reformę prawną, nieefektywność funkcjonowania całego aparatu struktur państwowych, masowe oraz powszechne praktyki nielegalne, brak sprawnego funkcjonowania instytutu ochrony praw człowieka, niesprawność aparatu państwowego w walce z przestępczością itd.”²⁹. Takie rozumowanie pozwala sądzić, że Niersiesianc traktuje wychowanie prawne raczej jako środek wyjątkowy, konieczny w krytycznych sytuacjach, jak właśnie w tej, określanej przez badacza jako „*правовой беспредел*”, w której znalazła się współczesna Rosja. W związku z tym Niersiesianc pisze o konieczności zorganizowania „unormowanego systemu prawniczo-wychowawczych przedsięwzięć skierowanych nie tylko ku zmianie potocznej świadomości Rosjan, ale też profesjonalnej (prawniczej)”³⁰.

Większość rosyjskich badaczy, zajmujących się bezpośrednio kwestią wychowania prawnego, rozpatruje to pojęcie w ramach polityki państwowej i zalicza wychowanie prawne do podstawowych zadań państwa. Na fali odbudowy idei silnego państwa rosyjskiego oraz zwalczania nihilizmu prawnego powstają liczne prace uzasadniające potrzebę powstania ogólnopaństwowych programów kształcenia prawnego w szkołach oraz zastrzeżenia kontroli państwa w zakresie wychowania, w tym prawnego³¹. W pracach tych autorzy akcentują niestabilny charakter społeczeństwa rosyjskiego, kryzys wartości, który skutkuje zaburzeniem równowagi społecznej i prowadzi do pluralizmu i, dalej, do konfliktu wartości, kryzysu

²⁶ Ibidem, s. 286–287.

²⁷ А. Б. Венгеров, *Теория государства и права*, Москва 2000, s. 528 <http://ex-jure.ru/law/news.php?newsid=1137>.

²⁸ Władik Sumbatowicz Niersiesianc (1938–2005), jeden z czołowych przedstawicieli rosyjskiej nauki prawnej, autor licznych prac z zakresu historii myśli polityczno-prawnej oraz filozofii prawa.

²⁹ В. С. Нерсесянц, *Общая теория права и государства*, Москва 1999, s. 277.

³⁰ Ibidem.

³¹ Podstawowa rola państwa w wychowaniu prawnym młodzieży akcentowana jest w licznych pracach badaczy rosyjskich. Np. Е. Певцова, *Проблема формирования правового сознания молодежи (теоретико-правовые аспекты)*, autoreferat pracy doktorskiej, Москва 2006; Eadem, *Теория и методика обучению праву*, Москва 2003; П. Смыгин, *Правовая социализация молодежи в условиях социальной неопределенности российского общества*, autoreferat pracy doktorskiej, Ростов-на-Дону 2007.

regulacji formalnych oraz anomii społecznej. U podstaw praktyki społecznej częściej leżą spontanicznie powstające regulacje nieformalne, niż obowiązujące prawo pisane. Obok istniejących instytucji prawnych oraz politycznych, społeczeństwo funkcjonuje w półlegalnej lub nielegalnej przestrzeni, posługując się własnymi normami „zdrowego rozsądku” oraz „sprawiedliwości”, zasadą obyczaju – „tak się utarło” (*так принято*)³². Powstaje więc problem potrzeby radykalnych zmian: przekształcenia mentalności prawnej, długotrwałej budowy właściwych postaw wobec prawa, rozwoju kultury prawnej oraz wychowania pokoleń w szacunku dla prawa. Stopień zaawansowania oraz zasięg przedstawionych procesów destrukcyjnych w społeczeństwie rosyjskim pozwala tej grupie badaczy mówić o nieskuteczności samej edukacji prawnej, polegającej na informowaniu o prawie obowiązującym czy samokształceniu, o fragmentarycznym charakterze edukacji w tej dziedzinie. Za konieczne uważa się położenie podstaw aksjologicznych w rozumienie prawa i państwa, co może wiązać się – według tych badaczy – tylko z aktywną ingerencją państwa w działalność edukacyjną. Zgodnie z takim założeniem, wychowanie prawne określa się jako ukierunkowany, zorganizowany, planowany, systematyczny, sterowany proces kształtowania świadomości prawnej obywateli, w którym nadrzędną rolę pełni państwo³³.

Prawo stanowione³⁴ jako przedmiot edukacji prawnej. Przykład Białorusi

Problem edukacji prawnej uzależniony jest od różnych czynników. Zasadnicze znaczenie ma tradycja prawna, mówiąc szerzej, szczególne cechy kultury prawnej, sposób rozumienia prawa. Pod tym względem kultura rosyjska stanowi szczególny przykład.

³² Zob. В. Бочаров, *Обычное право собственности и „криминальное государство” в России (опыт юридико-антропологического анализа)*, „Журнал социологии и социальной антропологии” 2004, t. VII, no 4, s. 173–199; Л. Тимофеев, *Теневое владение: доктрина и реальные практики советского общества*, [w] *Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии*, Москва 1997.

³³ Zob: Т. И. Акимова, *Правовая пропаганда как способ формирования позитивных элементов правового сознания, определяющих показатель лояльности правосознания*, [w] *Современные актуальные вопросы государства, права и юридического образования. Материалы Всероссийской научно-практической интернет-конференции, 1.11.2004*, ред. В. М. Пучнин, Тамбов 2004, s. 66–71.

³⁴ Pod pojęciem prawa stanowionego (*statutory law*) rozumieć ogólnie obowiązujące normy stanowione przez uprawnione do tego organa władzy. Prawo stanowione jest przykładem prawa formalnego, pisanego. Synonimicznie do określenia prawo stanowione używa się terminu prawo pozytywne.

Odmienne niż w państwach o trwałej tradycji demokratycznej rozumienie funkcji państwa, a zatem i prawa, w Rosji i krajach znajdujących się pod jej wpływem jest zasadniczym elementem kultury prawnej społeczeństwa. Kluczowym jej elementem jest interpretacja prawa jako woli władcy, natomiast podstawowym obowiązkiem obywateli jest przestrzeganie prawa, co więcej – bezkrytyczny posłuch wobec *zakonu*. W kształtowaniu tej tradycji niewątpliwie znaczenie odegrały stosunki polityczne panujące w tych krajach. Były to stosunki o charakterze autokratycznym, gdzie prawo odgrywało rolę fasadową i, często, nie miało wpływu na panujący porządek społeczny. Z pewnymi zastrzeżeniami twierdzenia te będą odnosić się także do Białorusi, która znajdowała się przez dłuższy czas, z racji wspólnej państwowości, pod znaczącym wpływem tradycji rosyjskiej.

Mówiąc o edukacji prawnej w Polsce, Rosji i Białorusi, powinno się mieć świadomość tego, że prawo funkcjonuje i interpretowane jest w sposób odmienny. W kulturze rosyjskiej prawo utożsamia się z ustawowo umocowaną wolą szczególnie rozumianej władzy, posiadającej środki efektywnego przymusu. Rozpatrywane jest jako środek polityczny całkowicie zdominowany przez państwo, używany do kontroli i opresji³⁵. Nawet sam termin „prawo” (ros. *право*, ang. *law*) w języku rosyjskim występuje w innym niż znane w tradycji europejskiej znaczeniu, zastępuje go wyraz „ustawa” (*закон*)³⁶.

Prawo jest bezpośrednim przedmiotem nauczania w edukacji prawnej. Występuje jako czynnik, który poprzez nieedukacyjne praktyki wpływa na kształtowanie świadomości prawnej i politycznej odbiorcy: informacje o prawie i państwie czerpie się z mediów, literatury i kina, z codziennych rozmów i wymiany doświadczeń z otoczeniem etc. Prawu przypisuje się zasadniczą rolę w kształtowaniu świadomości prawnej jednostki³⁷.

³⁵ Por. A. Basiacki, *Utopia. Władza. Prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999; Z. Cywiński, *U źródeł terroru. nihilizm prawny a wykluczenie prawne. Przypadek rosyjski*, [w] *Idee naukowe Adama Podgóreckiego*, Warszawa 2009, s. 261–284.

³⁶ O uwarunkowaniach kulturowych rozumienia pewnych pojęć i idei w kulturze rosyjskiej pisze Andrzej de Lazari. Ciekawa pod tym względem jest publikowana pod jego redakcją seria *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*.

³⁷ Jeszcze na początku XX w. L. Petrażycki pisał o pedagogicznym (wychowawczym) działaniu prawa, przejawiającym się we „wpływie na rozwój charakteru jednostek i mas” przez „skłanianie do wykonywania jednych czynności, a powstrzymywania się od innych [...], wywołaniu pewnych zmian w psychice”. L. Petrażycki, *op. cit.*, t. I, s. 200–201, 209. Pisał też: „Emocjonalnie zdrowe i dostatecznie silne poczucie własnych praw wywiera na człowieka poważny wpływ wychowawczy: czyni go „obywatelem” z charakteru, kształtuje uświadamianie własnej godności”. Ibidem, s. 209–210. W pewnym sensie Petrażyckiego można nazwać prekursorem pedagogiki prawnej.

Czemu zatem może służyć edukacja prawna w warunkach dysfunkcyjności prawa, jego instrumentalizacji tj. manipulacyjnego charakteru jego stanowienia i stosowania?³⁸

Pozwolę sobie przedstawić kilka oznak dysfunkcyjności prawa białoruskiego. Przykład białoruski został wybrany dlatego, że w kraju tym szczególnie wyraźnie widoczne są tendencje do sterowania przez władze państwowe procesem edukacji prawnej.

Stanowienie prawa na Białorusi jest *de facto* prerogatywą prezydenta i władzy wykonawczej. Nie wchodząc w temat oceny systemu rządów na Białorusi, można jedynie stwierdzić brak jednej z podstawowych cech państwa prawa – przejrzystego podziału władzy oraz brak równowagi pomiędzy poszczególnymi jej częściami: władzą ustawodawczą, sądowniczą oraz wykonawczą. Przejawia się to m.in. w wyraźnej dominacji władzy wykonawczej, legislacyjnych deformacjach, braku niezawisłości sądów etc. Zatarcie podziału kompetencji między władzą wykonawczą a ustawodawczą, możliwość wywierania wpływu przez władzę wykonawczą na decyzje sądów są zjawiskiem codziennym, do tego unormowanym w prawie.

Konstytucja Republiki Białoruś zawiera szereg zasad, m.in. zasadę legalizmu, zasadę praworządnego państwa demokratycznego, zasadę zwierzchności narodu, trójpodziału władzy etc. Mimo to, np. zasada podziału władzy i niezawisłości sądów została ujęta w Konstytucji białoruskiej niejednoznacznie. Art. 6 Konstytucji stanowi o podziale władzy w republice na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Natomiast w art. 84, dotyczącym kompetencji prezydenta Białorusi, prawodawca nadaje prezydentowi prawo powołania sześciu (z możliwych dwunastu) sędziów Sądu Konstytucyjnego (art. 84 pkt 10.) i jego przewodniczącego (art. 84 pkt 8), sędziów Sądu Najwyższego (art. 84 pkt. 9) oraz jego przewodniczącego (art. 84 pkt 8), sędziów Najwyższego Sądu Gospodarczego³⁹ (art. 84 pkt 9) i jego przewodniczącego (art. 84 pkt 8). Ten sam artykuł w punkcie 11 daje prezydentowi prawo odwołania ze stanowisk wszystkich tych urzędników. Warto dodać, że wnioski o nominację na stanowisko sędziów wspomnianych sądów składa jednoosobowo przewodniczący właściwego sądu⁴⁰.

³⁸ O dysfunkcyjności zob. A. Kojder, *Dysfunkcyjność prawa*, [w] *Kultura prawna i dysfunkcyjność prawa*, t. I, Warszawa 1988, s. 281–291 oraz idem, *Godność i siła prawa*, Warszawa 2001.

³⁹ Sądy gospodarcze na czele z Najwyższym Sądem Gospodarczym stanowią odrębną kategorię sądów na Białorusi. System sądowy na Białorusi składa się z Sądu Konstytucyjnego, sądów powszechnych (do których zaliczane są również sądy wojskowe) oraz gospodarczych.

⁴⁰ Art. 99 ust. 3 Kodeksu Republiki Białoruś o sądownictwie i statusie sędziów z 29.06.2006 r., nr 139-3 (Narodowy Rejestr Aktów Prawnych Republiki Białoruś (dalej NRAP) z 2007 r., nr 4, poz. 2/1292 z późn. zm.).

Sędziów sądów powszechnych oraz gospodarczych (na poziomie rejonowym, miejskim lub obwodowym) powołuje na stanowiska prezydent na wspólny wniosek ministra sprawiedliwości i przewodniczącego Sądu Najwyższego lub – odpowiednio dla sądów gospodarczych – przewodniczącego Najwyższego Sądu Gospodarczego⁴¹. Znacząca ze względu na pośrednie łamanie zasady niezawisłości sądów i podziału władzy jest praktyka wystawiania opinii o osobie kandydującej na stanowisko sędziego przez lokalne władze wykonawcze. Jeśli poprzednio obowiązująca ustawa o sądownictwie stanowiła jednoznacznie, że po nominacji sędziowie pełnią swoje funkcje bezterminowo (z wyjątkiem sędziów nominowanych po raz pierwszy)⁴², to Kodeks o Sądownictwie i Statusie Sędziów z 2006 r. zakłada pięcioletni okres pełnienia obowiązków przez wszystkich sędziów, z możliwością przedłużenia go o kolejne kadencje lub bezterminowo⁴³.

Niezawisłość sądów ma ważne znaczenie dla kształtowania szacunku dla prawa ze strony obywateli i kształtowania kultury prawnej społeczeństwa. W sytuacji, kiedy sądy, zaczynając od Sądu Konstytucyjnego, zostały uzależnione od władzy wykonawczej (czytaj – elity rządzącej) – przez państwową politykę kadrową (przykładem tego mogą być wspomniane wyżej regulacje prawne), finansową (system wynagrodzenia sędziów, techniczne i materialne zaopatrzenie sądów etc.), politykę mieszkaniową oraz nieformalne, nieumocowane w prawie głęboko zakorzenione więzi z administracją terenową – trudno mówić o pozytywnym wpływie stanu sądownictwa na świadomość prawną społeczeństwa.

Podobnie sytuacja wygląda z organami nadzorującymi: prokuraturą⁴⁴ i Komitetem Kontroli Państwowej.

⁴¹ Ibidem, art. 99 ust. 1.

⁴² Art. 7 ustawy z 13.01.1995 r., nr 3514-XII o sądownictwie i statusie sędziów („Ведомости Верховного Совета” 1995, no. 11).

⁴³ Art. 99 ust. 4 Kodeksu Republiki Białoruś o sądownictwie i statusie sędziów z 29.06.2006 r., nr 139-3 (NRAP z 2007 r., nr 4, poz. 2/1292 z późn. zm.).

⁴⁴ Działalność białoruskiej prokuratury reguluje ustawa z 8.05.2007 r., nr 220-Ç o prokuraturze (NRAP z 2007 r., nr 119, poz. 2/1317 ze zm.). Art. 126 Konstytucji Republiki Białoruś stanowi, że Prokuratora Generalnego powołuje prezydent za zgodą Rady Republiki (tzw. parlamentarna izba terytorialnego przedstawicielstwa, licząca 64 osoby wybierane przez obwodowe Rady). Prokuratorów niższych szczebli mianuje Prokurator Generalny (art. 126 ust. 2 Konstytucji Republiki Białoruś). Prokurator Generalny odpowiedzialny jest przed prezydentem (art. 127 Konstytucji Republiki Białoruś). Art 18. pkt 3. ustawy o prokuraturze stanowi tryb odwołania Prokuratora Generalnego – prawo odwołania należy do prezydenta za zgodą Rady Republiki.

Deformacje legislacyjne, do których można zaliczyć kwestię obszer-nych kompetencji ustawodawczych prezydenta Republiki Białoruś, są jednak tematem wykraczającym poza ramy tego artykułu⁴⁵.

Kolejną ilustracją instrumentalizacji prawa białoruskiego może stać się prawo edukacyjne. Podstawą prawną dla przedsięwzięć w ramach wychowania prawnego w białoruskich instytucjach edukacji publicznej jest Kodeks o edukacji z dnia 11.01.2011 r. nr 243-3⁴⁶, programy rozwoju edukacji i standardy edukacyjne, typowe programy nauczania poszczególnych dyscyplin⁴⁷, tzw. plany pracy wychowawczej zatwierdzane w szkołach oraz na uczelniach wyższych oraz inne standardy w sferze edukacyjnej oraz wychowawczej. Dokumenty te charakteryzują kierunki i cele wychowania prawnego i edukacji prawnej w ramach ogólnego programu

⁴⁵ Art. 85. Konstytucji Republiki Białoruś (NRAP z 1999 r., nr 1, poz. 1/0 z późn. zm.) stanowi, że prezydent Republiki Białoruś „w przypadkach przewidzianych Konstytucją wydaje dekrety, na mocy ustawy” (w tzw. „szczególnych wypadkach”) oraz „na podstawie i zgodnie z Konstytucją wydaje *ukazy* i rozporządzenia powszechnie obowiązujące”. Z Konstytucji jasno nie wynika, w zakresie jakich spraw prezydent może realizować swoją funkcję ustawodawczą. Prawodawca białoruski nie wypowiedział się również precyzyjnie o charakterze stanowionych przez prezydenta norm. W późniejszym dokumencie – ustawie z 10.01.2000 r. nr 361-3 o normatywno-prawnych aktach (NRAP z 2000 r., nr 1, poz. 2/136 z późn. zm.) prawodawca zamieszcza zamknięty katalog aktów ustawodawstwa, w tym normatywno-prawnych aktów na mocy ustawy. Do tych ostatnich zalicza Konstytucję RB, ustawy oraz dekrety i *ukazy* prezydenta Republiki Białoruś (art.1 ww. ustawy); art. 10 ust. 3 ustawy stanowi normę dotyczącą mocy prawnej ustawy oraz dekretu lub *ukazu* prezydenta w przypadku ich niezgodności. Otóż ustawa będzie miała większą moc prawną niż dekret lub *ukaz* wyłącznie w przypadku, jeśli to ostatnie powstało na jej mocy. Jeśli chodzi o zakres dekretów i *ukazów* prezydenta, to został on określony w tej ustawie maksymalnie szeroko – prezydent wydaje dekrety „zgodnie z Konstytucją lub w celu regulacji najważniejszych stosunków społecznych”, art. 14 ust.1 precyzuje – „w każdej sprawie”; *ukazy* prezydenta służą „celowi realizacji swoich [prezydenta – I. Sz.] kompetencji” lub „systemowego rozwiązania priorytetowych politycznych, socjalnych oraz ekonomicznych kwestii” (art. 2, ust. 6, 7 i 8). Nawet tak krótki i pobieżny zarys ustawodawczych możliwości prezydenta Białorusi wydaje się być dostateczny, żeby pozwolić sobie na twierdzenie, że są one bardzo szerokie i w odpowiednich warunkach mogą być wykorzystane instrumentalnie. Decydujące pod względem poszerzenia kompetencji prezydenta, ale nie tylko, stały się zmiany w Konstytucji Republiki Białoruś z 1996 r., wprowadzone na podstawie wyników referendum ludowego z 24.11.1996 r. oraz 17.10.2004 r.

⁴⁶ NRAP z 1.02.2011 r., nr 12, poz. 2/1795.

⁴⁷ Np. „Program rozwoju ogólnej edukacji średniej”, zatwierdzony Postanowieniem Rady Ministrów RB z 31.05.2007 r. nr 725 (NRAP z 2008 r., nr 252, poz. 5/28549); krajowe standardy edukacyjne: „Ogólnokształcący standard. Edukacja ogólna średnia. Podstawowe normatywy i wymogi” zatwierdzony Postanowieniem Ministerstwa Edukacji RB z 3.10.2008 r. nr 96, „Edukacyjny standard. Edukacja wyższa. Pierwszy stopień. Cykl dyscyplin socjalno-humanitarnych”, zatwierdzony Postanowieniem Ministerstwa Edukacji RB z 01.09.2006 r., nr 89.

edukacyjnego, określają wymogi dotyczące treści poszczególnych przedmiotów (tzw. minimum programowe) tak dla szkół ogólnokształcących, jak i szkół wyższych. Dotyczy to m.in. takich podstawowych przedmiotów, jak „człowiek i świat”, „historia powszechna. Historia Białorusi”⁴⁸, „nauka o społeczeństwie” etc. oraz dodatkowych przedmiotów (tzw. fakultatywnych)⁴⁹ w ramach dyscypliny „nauka o społeczeństwie” – „podstawy prawa”, „podstawy politologii”, „podstawy państwa i prawa krajów wschodniosłowiańskich”, „demokracja w codzienności”.

Szczególną cechą zarządzania w sferze edukacji na Białorusi jest to, że prawo edukacyjne w sposób rygorystyczny ogranicza swobodę nauczania w szkołach: narzuca się jedyny obowiązkowy dla wszystkich szkół kraju (bez względu na ich specjalizację) standard edukacyjny oraz program nauczania, szczegółowo określający nie tylko kierunek nauczania, lecz także jego treść. Wskazuje się właściwy podręcznik (zazwyczaj jedyny możliwy) i pomoc dydaktyczną; wyznacza się wyczerpującą listę zajęć obowiązkowych jak również dodatkowych (fakultatywów)⁵⁰. Pojęcie „autonomia nauczyciela” nie funkcjonuje ani w urzędowym języku oświaty, ani też we współczesnej białoruskiej literaturze naukowej.

Ustawowo politykę edukacyjną określa prezydent Białorusi, jednocześnie jest on organem zarządzającym systemem edukacji oraz szkolnictwa wyższego w kraju. Obowiązek ten spoczywa także na Ministerstwie Edukacji oraz niektórych innych organach państwowych (art. 106 i 107 Kodeksu o edukacji). W kompetencji wymienionych organów znajduje się administrowanie wszystkimi placówkami edukacyjno-wychowawczymi

⁴⁸ W 2009 r. przedmiot „historia Białorusi” przestał istnieć jako samodzielna dyscyplina szkolna. Został on włączony do „historii powszechnej”. W chwili obecnej w szkolnym programie białoruskich szkół średnich naucza się przedmiotu pt. „Historia powszechna. Historia Białorusi”.

⁴⁹ O obecności poszczególnych fakultetów w programie edukacyjnym szkoły decyduje liczba uczniów chętnych do uczestnictwa. Katalog przedmiotów fakultatywnych, odpowiednie programy nauczania, lista podręczników oraz pomocy naukowych do tych przedmiotów zatwierdzone są przez Ministerstwo Edukacji Republiki Białoruś.

⁵⁰ Dla porównania w Polsce nauczyciel, kierując się podstawą programową, ma prawo wyboru metodyki nauczania, programów oraz podręczników. Obecnie przez polskie Ministerstwo Edukacji Narodowej dopuszczono do użytku w gimnazjach 13 podręczników do przedmiotu „wiedza o społeczeństwie” (wg *Wykazu podręczników dopuszczonych do użytku szkolnego, przeznaczonych do kształcenia ogólnego*, DzU 2009, nr 4, poz. 17). Podstawa programowa służy do nadania kierunku procesowi nauczania oraz precyzuje wiadomości oraz umiejętności, które uczeń powinien opanować; podstawa tym samym nie ma na celu ograniczenia autonomii nauczyciela w procesie dydaktycznym. *Podstawa programowa z komentarzami*, t. 4: *Edukacja historyczna i obywatelska w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, Warszawa 2009.

kraju⁵¹. Kontrola i zarządzanie działalnością placówek edukacyjnych odbywa się m.in. przez przeprowadzanie inspekcji, atestacji oraz akredytacji jednostek systemu; udzielanie licencji na poszczególne rodzaje działalności edukacyjnej; opracowywanie i uchwalanie dokumentów normatywnych, dotyczących działalności naukowo-dydaktycznej, politykę gospodarczą i kadrową państwowych placówek edukacyjnych oraz placówek z udziałem państwa; opracowywanie oraz uchwalanie wspomnianych wyżej ogólnokrajowych standardów edukacyjnych, programów i planów nauczania; przygotowywanie i publikowanie podręczników oraz innych pomocy naukowo-dydaktycznych. Ministerstwo Edukacji ma również prawo do reorganizacji i/lub likwidacji państwowej placówki edukacyjnej, nominowania i/lub odwoływania kierowników placówek edukacyjnych bez względu na formę własności, dotyczy to w równej mierze szkół wyższych⁵².

Scharakteryzowanie wybranych aspektów prawa białoruskiego, nawet w tak powierzchowny sposób, wydaje się być bardzo istotne dla tematu pracy. Regulacje prawne kształtują przede wszystkim stosunek do instytucji państwowych i prawa jako takiego. Odbywa się to przez nauczanie szkolne, przekaz mediów, drogą codziennej praktyki. Po drugie, za pomocą instrumentów prawnych państwo reguluje najważniejsze sfery życia społecznego, m.in. sferę edukacji publicznej. Zauważalny brak podstaw demokratycznych w prawie białoruskim oraz wyraźne oznaki dysfunkcyjności prawa pozwalają wysunąć także tezę o zaburzeniach w sferze edukacji prawnej. Badania nad białoruskim prawem edukacyjnym pozwalają sformułować tezę, że stanowi ono właściwie podłoże normatywne dla skutecznego wykorzystania edukacji w służbie indoktrynacji.

Jak definiuje się wychowanie prawne na Białorusi?

Narodowy Instytut Edukacji⁵³ określa wychowanie prawne jako „formy oddziaływania organizacji państwowych oraz społecznych, a także rodzi-

⁵¹ Zgodnie z art. 103 i 104 Kodeksu o edukacji. W ustawodawstwie białoruskim pod mianem „placówka edukacyjna” (учебное заведение) funkcjonuje każda instytucja mająca na celu działalność edukacyjną, a więc zaliczane są do nich m.in. przedszkola, szkoły ogólnokształcące, szkoły zawodowe oraz technika, a także szkoły wyższe. Art. 19 Kodeksu o edukacji Białorusi.

⁵² Więcej o uprawnieniach prezydenta i zarządzaniu systemem edukacji na Białorusi zob. Kodeks o edukacji oraz pkt. 3 oraz 4 Regulaminu Ministerstwa Edukacji Republiki Białoruś, zatwierdzonego Postanowieniem Rady Ministrów z 29.10.2001 r. nr 1554.

⁵³ Narodowy Instytut Edukacji – centralny ośrodek naukowo-badawczy, posiadający także funkcje zarządzania. Ma na celu przeprowadzanie badań z zakresu edukacji, przy-

ny na jednostkę w celu utrwalenia prawa”. Wśród agend wychowania prawnego wymienia się kształcenie prawne (*правовое образование*), naukę prawną (*обучение*), propagandę oraz codzienny kontakt a prawem⁵⁴.

W jednym z bardzo nielicznych opracowań białoruskich autorów, bezpośrednio poświęconych kształtowaniu kultury prawnej białoruskiego społeczeństwa⁵⁵, jego autorka – Natalia Jaroszewicz, przyznając dużą rolę edukacji prawnej oraz prawnemu wychowaniu, charakteryzuje pierwszą jako „działalność upoważnionych do tego organów oraz urzędów państwowych i/lub instytucji społeczeństwa obywatelskiego, mającą na celu rozpowszechnienie wiedzy prawnej wśród osób niebędących prawnikami”, a wychowanie prawne jako „działalność państwa oraz niepaństwowych instytucji w celu kształcenia u obywateli posłuszeństwa wobec prawa”. Autorka ogólnikowo podsumowuje: „ważne jest propagowanie »nowego« stosunku do prawa”, ale nie wyjaśnia bliżej, na czym ma ono polegać.

Wychowanie i edukacja prawna mieszczą się głównie w ramach działalności systemu edukacji publicznej. Jednak z dokumentów rządowych wynika, że funkcje wychowawcze w zakresie prawno-politycznym mają pełnić także sądy, organa ścigania, administracja zakładów pracy, administracja terenowa oraz media⁵⁶. Często w rzeczywistości białoruskiej wychowanie prawne zastępuje się informowaniem o obowiązujących przepisach prawnych. Przykładem może być tzw. informatyzacja prawna. W stosunku do masowego odbiorcy jej przedsięwzięcia, polegające na udostępnieniu wiedzy prawniczej poprzez wdrażanie elektronicznych systemów (rejestrów) aktów prawnych oraz orzecznictwa, mają mizerne skutki, bowiem tylko niektóre z owych rejestrów okazały się ogólnie dostępne. Zostały one zamieszczone w bibliotekach publicznych, obsługują je bibliotekarze, osoby nieposiadające prawniczych kompetencji. Po kilku latach pracy podobnych ośrodków okazało się, że nie cieszą się one popularnością, a na moje pytanie, zadane podczas wizyty w Centrum Informacji Prawnej w Grodnie, o popyt na ich usługi, bibliotekarka odpowiedziała: „Skoro zostaliśmy powołani, znaczy że jesteśmy komuś potrzebni”.

gotowywanie opracowań naukowych oraz pomocy dydaktycznych dla instytucji edukacji publicznej oraz monitorowanie jakości edukacji. W kompetencje Instytutu wchodzi m.in. przygotowywanie programów i planów edukacyjnych, podręczników, kompletowanie bibliotek placówek edukacyjnych.

⁵⁴ <http://www.adu.by/modules.php?name=News&file=article&sid=1397>

⁵⁵ Н. Ярошевич, *Правосознание белорусского общества*, Минск 2006, s. 163.

⁵⁶ Zob. np. rozporządzenie Rady Ministrów z 3.12.2010 r., nr 1771 *O zatwierdzeniu planu działań w zakresie edukacji prawnej na okres 2011–2015*. Powraca m.in. praktyka wyjazdowych posiedzeń sądów powszechnych oraz gospodarczych.

Z kolei wychowanie przewiduje element oceniania i wewnętrznej akceptacji, zaś ani treść programów nauczania i podręczników, ani rządowe plany działań na rzecz edukacji prawnej nie koncentrują uwagi na świadomej percepcji wartości prawnych, lecz sprowadzają swoją aktywność do informowania adresatów o obowiązujących przepisach⁵⁷.

Idea wychowania prawnego a reżim polityczny. Przykład Białorusi

W odróżnieniu od krajów europejskich, USA, czy w pewnym sensie nawet Rosji, gdzie edukacja prawna rozumiana jest jako część składowa edukacji obywatelskiej, edukacja prawna na Białorusi ogranicza się do zapoznania się z prawem stanowionym. Takie rozumienie edukacji prawnej i jej zadań związane jest, w moim przekonaniu, z pragnieniem białoruskich elit rządzących wyrobienia odpowiednich postaw u obywateli. Zakładam, że skuteczność polityki mającej na celu wykształcenie odpowiednich cech osobowości zależy od zakresu i intensywności oddziaływania środków indoktrynacji. W warunkach białoruskich można do nich zaliczyć szkołę oraz media publiczne. Charakter reżimu politycznego oraz stopień kontrolowania systemu oświaty jak również mediów przez władze pozwalają na tezę o możliwości szerokiego posługiwania się tymi środkami w celach ideologicznych. Utrwalone mity i stereotypy epoki radzieckiej, niepewność przyszłości, nasilająca się anomia społeczna tworzą sprzyjające warunki do kształtowania pożądanego światopoglądu obywateli, także na polu edukacji prawnej.

Współczesna nauka białoruska, w odróżnieniu od rosyjskiej, świadomie bezkrytycznie zapożyczyła radzieckie idee wychowania prawnego. W sytuacji braku własnych opracowań na temat edukacji i wychowania prawnego, białoruscy badacze oraz urzędnicy odwołują się do literatury przedmiotu z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w.

Jak się wydaje, zasadniczym czynnikiem rozwoju edukacji prawnej na Białorusi z punktu widzenia określenia jej treści jest panujący reżim polityczny, który stwarza takie warunki instytucjonalne, by wprowadzać w życie model skierowany na poszerzenie funkcji państwa a zarazem ograni-

⁵⁷ Zob. *Program nauczania przedmiotu „Nauka o Społeczeństwie” IX–XI klasy*, Mińsk 2009, zestaw podręczników dla nauczania przedmiotu „Nauka o społeczeństwie” pod red. M. I. Wiszniewskiego dla 8–11 klas szkoły średniej (ukazały się w latach 2007–2009), rozporządzenie Rady Ministrów z 3.12.2010 r. nr 1771 *O zatwierdzeniu planu działań w zakresie edukacji prawnej na okres 2011–2015*.

czenie aktywności obywateli. Kontekst polityczny posłużył także, moim zdaniem, do ukształtowania się odpowiedniego stanowiska białoruskiej nauki prawnej oraz pedagogiki, traktujących wychowanie prawne jako celowe, ukierunkowane oddziaływanie na socjalizację jednostki. Zdanie takie wydaje się uzasadnione w warunkach ograniczonych możliwości prowadzenia dyskursu naukowego i głoszenia alternatywnych poglądów.

Jeśli w nauce rosyjskiej, wraz z poglądem na wychowanie prawne jako *panaceum* na deformacje kultury polityczno-prawnej Rosjan, stosunkowo silnie zaznacza się stanowisko krytycznie oceniające idee wychowania prawnego, to na Białorusi, jak już wspomniałam, brak jakiegokolwiek krytyki socjalizacji sterowanej przez państwo. Dyskusja tam nie toczy się wokół potrzeby istnienia wychowania prawnego czy też roli państwa w procesie edukacyjnym. Rozważa się jedynie, jakie instrumenty i metody oddziaływania wychowania prawnego są bardziej skuteczne.

W Rosji koncepcja wychowania prawnego przewiduje ingerencję państwa w regulację życia społecznego, co uzasadnia się przede wszystkim obecnym krytycznym stanem kultury prawnej społeczeństwa rosyjskiego. Na Białorusi natomiast, głównym powodem wykorzystania tej koncepcji są względy natury *stricte* politycznej. Współczesne społeczeństwo białoruskie trudno nazwać stabilnym, jego cechą charakterystyczną, tak jak i rosyjskiego, jest anomia społeczna. Jednak na Białorusi zjawisko to ma nieco inne niż w Rosji korzenie, cechy szczególne oraz zakres. W związku z tym trudno mówić o zasadności upodabniania czynności wychowawczych ze względu na zbliżoność procesów społecznych w tych krajach. Zaryzykuję tezę, że tradycyjna, historycznie uwarunkowana kultura prawna Białorusinów różni się od rosyjskiej. Białoruś w swoim rozwoju historycznym przez dłuższy okres czasu znajdowała się w zachodnim kręgu cywilizacyjnym, pod wpływem zachodniej (rzymskiej) tradycji prawnej. Prawo Wielkiego Księstwa Litewskiego tworzone i stosowane przez kilkadziesiąt lat na terenach obecnie należących do Białorusi bez wątplenia stanowiło część europejskiej tradycji prawnej, odzwierciedlało wartości kultury europejskiej. Kulturowo Rosję natomiast cechuje wielowiekowa dominacja nihilizmu prawnego. Nieprzypadkowo L. Petrażycki (początek XX w.) nazwał Rosję „królestwem prawa intuicyjnego”⁵⁸, zaznaczając przez to, że panuje tam nie prawo stanowione, lecz wyobrażenia poszczególnych ludzi o sprawiedliwości, słuszności etc., a o zachowaniu decydują normy moralności⁵⁹.

⁵⁸ L. Petrażycki, *op. cit.*, t. 1, s. 464.

⁵⁹ Temat rosyjskiej kultury prawnej jest stosunkowo dobrze opracowany w nauce rosyjskiej. Wśród badaczy tego przedmiotu można wymienić A. J. Mordowcewa, A. I. Owczinnikowa, A. P. Siemitko, Z. N. Kalandariszwili i in. Brakuje natomiast badań i literatury naukowej o kulturze prawnej Białorusinów i jej historycznej genezie.

Ze względu na wspomniane zasadnicze różnice w podejściu do idei wychowania prawnego na Białorusi i w Rosji, trudno sobie wyobrazić pojawienie się w dyskursie białoruskim apelu podobnego do tego, jaki padł z ust badaczy rosyjskich. Nawołują oni do „odpolitycznienia świadomości prawnej oraz kultury prawnej poprzez naukę oraz edukację prawną”⁶⁰. W Rosji problem ten się dostrzega, jest on przedmiotem dyskusji naukowych. Na Białorusi natomiast, państwo, poprzez monopolizację systemu oświaty, określa ramy, w których mogą się rozwijać zarówno edukacja szkolna jak i akademicka. Dokonuje się tego w rozmaity sposób: ograniczając (likwidując) autonomię uczelni wyższych⁶¹, ograniczając funkcjonowanie niepublicznych placówek edukacyjnych, wprowadzając ścisłą standaryzację i ideologizację programów nauczania (mam na myśli jednostronne podejście do wyboru treści przedmiotu nauczania, tendencyjność interpretacji i oceny faktów i wydarzeń, a zarazem prawne unormowanie tych ograniczeń). W celu egzekwowania państwowych wymogów w systemie edukacji (po polsku edukacja oznacza kształcenie na wszystkich szczeblach) funkcjonuje i jest aktywnie wykorzystywany w celach politycznych szeroki wachlarz środków, o których wspominałam wcześniej.

Rozpatrując kwestie wychowania prawnego, zastanawiałam się nad znaczeniem słów „wychowanie” i „prawo”. Jakich cech nabierają te wyrazy w konkretnych warunkach historycznych? Co one znaczą we współczesnej Białorusi? Obawiam się, że polityka prowadzona przez obecną ekipę rządzącą nie pozostawia wątpliwości co do roli edukacji oraz wykorzystywania procesów wychowawczych w służbie celom politycznym. Zresztą potwierdzają to publiczne wypowiedzi osób odpowiadających za politykę edukacyjną w państwie⁶². Natomiast prawo na Białorusi, jak

⁶⁰ *Теория государства и права*, s. 229.

⁶¹ Na przykład na mocy ustawy z 9.11.2009 r. nr 51-3 o wprowadzeniu zmian w niektórych ustawach o edukacji (NRAP z 2009 r., nr 276, poz. 2/1603) uchylony został art. 34. ustawy z 29.10.1991 r. nr 1202-XII o edukacji („Ведомости Верховного Совета” 1991, no 33). Zlikwidowane zostały w ten sposób podstawy prawne autonomii oraz swobody zarządzania na uczelniach wyższych. Niestety ten fakt, jak z przykrością zaznaczył były prorektor białoruskiego Europejskiego Humanistycznego Uniwersytetu (obecnie – na wygnaniu) Władimir Dunajew, nie wywołał ani publicznej dyskusji, ani też odpowiedniej reakcji ze strony instytucji ochrony prawa (w tym ochrony praw człowieka) na Białorusi. Na mocy tej samej ustawy zostały zlikwidowane tzw. branżowe standardy edukacyjne (stanowione przez oddzielne uczelnie) i wprowadzony jedyny państwowy standard edukacyjny (dla poszczególnych dyscyplin lub grup dyscyplin), w zgodności z którym uczelnie wyższe powinny opracowywać program oraz plan nauczania poszczególnych dyscyplin, które nabywają mocy prawnej po tzw. państwowej ekspertyzie i zatwierdzeniu przez Ministerstwo Edukacji Białorusi.

⁶² Przytoczę tylko kilka z wielu wymownych wypowiedzi czołowych polityków na temat podstaw edukacji publicznej na Białorusi. Na przykład prezydent Białorusi w swoim

próbowałam pokazać, instrumentalnie wykorzystywane przez elitę rządzącą, nie staje w obronie praw obywatelskich, często pełni rolę demokratycznego *decorum* w politycznej retoryce rządzących. Powoduje to brak szacunku dla prawa i ograniczenie jego znaczenia jako podstawowego środka wychowawczego⁶³.

Podsumowanie

Edukacja prawna jest uzależniona od wielu czynników. Decydujące wydają się być panujący w społeczeństwie charakter stosunków politycznych oraz kultura prawno-polityczna. W krajach Europy Zachodniej, powszechnie postrzeganych jako państwa z trwałą tradycją demokratyczną, edukacja prawna nie funkcjonuje jako samodzielna dziedzina edukacji, zaś pojęcie nauczania prawa utożsamia się z edukacją prawniczą (*legal education*). Przekaz wiedzy o prawach obywatelskich (*human rights education*) stanowi tutaj zasadniczy element edukacji obywatelskiej (*citizenship/civic education*), rozpatruje się go jako warunek kształtowania aktywnej postawy obywatelskiej oraz sprawnego funkcjonowania całego społeczeństwa obywatelskiego. Cechą charakterystyczną edukacji obywatelskiej w krajach europejskich jest akcentowanie jej roli politycznej – wychowuje się politycznie aktywną jednostkę. W procesie informowania o obowiązujących przepisach prawnych znaczącą rolę odgrywają instytucje społeczeństwa obywatelskiego, organizacje pozarządowe. W Stanach Zjednoczonych istnieją projekty, które skierowane na tzw. *Law-related Education*, nauczają tzw. *Street Law*: uczą prawa w życiu codziennym, praktycznego prawa. Marginalizowanie przekazu elementarnej wiedzy o prawie w szkołach wyjaśnia się obecnością trwałej tradycji prawnej i demokratycznej w tych krajach i charakterystycznym postrzeganiem prawa

przemówieniu do mieszkańców Mohylewa (lipiec 2008 r.) powiedział, że władze będą „chronić [w systemie edukacji – I. Sz.] to, co było opracowane w czasach radzieckich i sprawnie funkcjonowało” (<http://mogilev-region.gov.by/ru/node/4541>). Inny przedstawiciel władz, tym razem przewodniczący parlamentarnej komisji do spraw edukacji, kultury oraz nauki i działalności innowacyjnej, Władimir Zdanowicz, sformułował podobną myśl: „My przejmujemy wszystko, co było dobre w systemie edukacji radzieckiej, oraz, poważnie zastanawiając się – niektóre elementy systemu edukacji europejskiej” (z materiałów <http://belarus.regnum.ru/news/1310176.html>). Minister Edukacji Białorusi, Aleksander Radźkow, o zasadach edukacji w kraju powiedział co następuje: „Państwowa ideologia ma być decydująca” (z materiałów http://hrecb.org/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=2).

⁶³ O tym, że prawo ma wychowywać i służyć postępowi ludzkości pisał jeszcze L. Pełczyński.

jako ogólnie obowiązującego zespołu sprawiedliwych (w rozumieniu większości społeczeństwa) zasad postępowania.

W Związku Radzieckim idea wychowania prawnego mieściła się w ogólnym projekcie totalitarnym, skierowanym na budowę człowieka nowego typu, była środkiem prewencyjnym wobec nieposłuszeństwa. W moim przekonaniu właśnie ten ostatni cel wykorzystania wychowania dla wpajania posłuszeństwa wobec władzy stał się podstawą percepcji idei wychowania oraz edukacji prawnej na wzór radzieckiego przez obecne władze białoruskie. Wniosek ten nasuwa się wbrew deklaracjom o podwyższeniu kultury prawnej jako celu przedsięwzięć edukacyjnych obecnego rządu. Wymowniej niż przekonania legislatorów stosunek władz do prawa i wychowania prawnego określa wypowiedź prezydenta Łukaszenki, który zwracając się do niełojalnych i potencjalnie aktywnych obywateli Białorusi ostrzega: „Nie warto przeciwstawiać się władzy i prawu [...] Weź do ręki *zakon*, poczytaj i sprawdź co z tobą będzie”⁶⁴.

Przykład Rosji może być przedmiotem badań nad zależnością między wyborem elit politycznych – od autorytarnego po demokratyczny – a charakterem edukacji prawnej. Lata dziewięćdziesiąte XX w. stały się okresem zasadniczych demokratycznych zmian ustrojowych w Rosji. Po rozpadzie ZSRR rozpoczęto tam odpolitycznianie nauki i edukacji. W dziedzinie edukacji prawnej przejawiało się to m.in. w zamknięciu katedr zajmujących się badaniami z zakresu pedagogiki prawnej, skreślenia prawa z listy przedmiotów szkolnych etc.

W dzisiejszej Rosji zaobserwować można kilka poglądów na kwestie edukacji i wychowania prawnego: poczynając od odrodzenia pod hasłem walki z tradycyjnym dla rosyjskiej kultury nihilizmem prawnym⁶⁵, idei wychowania prawnego jako zasadniczej funkcji państwa przez kwestionowanie zewnętrznego wpływu na socjalizację prawną tj. wychowania prawnego bez nastąpienia zasadniczych zmian ustrojowych oraz mentalnościowych⁶⁶, aż po akcentowanie wyższości (kulturowej) Rosji nad cywili-

⁶⁴ Wypowiedź z 17 czerwca 2011 r. podczas konferencji prasowej nadawanej na żywo w białoruskiej telewizji państwowej. <http://pda.sb.by/post/118090/>, http://naviny.by/rubrics/politic/2011/06/17/ic_news_112_370240/ (7.11.2011 r.).

⁶⁵ Oryginalne programy edukacyjne z zakresu wiedzy obywatelsko-prawnej zaczęły powstawać w Rosji postkomunistycznej jeszcze w latach dziewięćdziesiątych. Wśród najciekawszych można wymienić tzw. model petersburski autorstwa N. Eliasberg, programy edukacyjne Fundacji „Открытое общество”, Rosyjskiej Fundacji Reform Prawa. Są to projekty lokalne, realizowane w poszczególnych regionach Federacji Rosyjskiej.

⁶⁶ Do głosicieli tego poglądu można zaliczyć m.in. rosyjskich teoretyków prawa S. S. Aleksiejewa, A. B. Wiengierowa, W. S. Niersiesianca.

zają zachodnią i negowania samego problemu nihilizmu prawnego⁶⁷. Obecność pluralizmu opinii na temat wychowania prawnego w tym kraju, jak również panujące w Polsce stereotypowe postrzeganie Rosji nie powinny skutkować niedocenianiem kilkunastoletniego doświadczenia w dziedzinie edukacji i wychowania prawnego w tym kraju. Stają się one tym bardziej cenne ze względu na to, że zjawiska deformacji kultury prawnej obecne są także i w polskiej codzienności, zaś edukacja wydaje się być dobrym sposobem na naprawę niektórych z nich.

Ina Szumska

The Concept of Law-related Education and Law-related Upbringing in Russia and Belarus

Summary

This article addresses the problem of law-related education and law-related upbringing in Russia and Belarus. The concept of *law-related upbringing* was developed in the USSR in the 1960s. In this article the author presents her view of this phenomenon as one of the means that the Soviet system used in order to form a „new man”: law-related upbringing was used to indoctrinate society with Soviet values. In particular, the author explains the meaning that was attributed to the concept of law-related education and upbringing: in the USSR they were used to indoctrinate society with Soviet values and ideas and inculcate obedience to the laws of the state. Law-related education understood in an original way by the Soviet ideologues constituted the essence of obligatory and interchangeable in different aspects school subjects such as „The Constitution of the USSR”, „Obščestvovedenie” (social science), and „Soviet state and the law”. After the collapse of the Soviet Union this field of education was revised. Beginning from the mid-1990s some regions of Russia introduced the projects on so-called civic-and-law-related education. At the same time they restored the idea of law-related upbringing with the aim to use it for developing civil society and fighting with widespread legal nihilism.

Dependence of tasks and contents of law-related and civic education on political regime is demonstrated on the example of Belarus, a country with authoritarian government. In contrast to Russia, Belarus accepted the Soviet version of law-related upbringing and has been using it to bring up citizens obedient to authorities and law.

⁶⁷ Zob. С. В. Ткаченко, *Правовой нигилизм России как основной миф рецепции Западного права*, „Право и политика” [2009], no 4, s. 768–773; idem, *Правовые реформы России: проблема рецепции Западного права*, Самара 2007.

The article also emphasizes that tasks and contents of law-related and civic education depend not only on the political atmosphere in a given country, but also on the traditional legal culture as well as the type of statutory law.